HİCRİ İKİNCİ ASIRDA İSLÂMÎ İLİMLER- 5

İKSAD ULUSLARARASI YAYINEVİ
Ankara-2022

HİCRÎ II. ASIRDA DİNÎ İLİMLERİN GELİŞMESİNDE EMEVÎ HALİFELERİNİN ROLÜ: HİŞÂM B. ABDÜLMELİK ÖRNEĞİ

(دور الخلفاء الأمويين في تطور العلوم الدينية في القرن الثاني الهجري: مثال هشام بن عبد الملك)

Mücahit Orkun İKİNCİ

Araştırma Görevlisi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi

Tarih Bölümü

Researcher Assistant, Kilis 7 Aralık University, Faculty of Arts and Sciences

Department of History Kilis, Turkey orkun.ikinci@kilis.edu.tr orcid.org/0000-0002-2593-8121

GİRİŞ

Asr-ı Saadet, Dört Halife ve Emevîler Dönemi'nin ilk yarısını kapsayan hicrî birinci asırda; temel kaynağı Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in hadisleri olan Tefsir, Hadis, Fıkıh ve Akâid/Kelâm gibi dinî ilimlerin sahabe ve tâbiîn nesli önderliğinde ilmî temelleri atılmıştır. Bu dönemde ilim adı altında hadis rivayetleri, kaynağı Hz. Peygamber'e ve sahabeye dayanan tefsir rivayetleri ve fıkhî konularda yine Hz. Peygamber ve ashabına dayanan fetvalar temel malzemeleri oluşturmakta idi.[1] Dolayısıyla bu dönemde dinî ilimlerdeki temel yöntem, rivayetlerin genel itibarıyla farklı kişiler ve bölgelere aktarımından ibaretti. Hicrî ikinci asra gelindiğinde ise dinî ilimlerin seyri açısından önemli gelişmeler söz konusu olmuştur. Zira bu dönemde uzun süredir devam eden İslamî fetih hareketleri ile farklı ülke toprakları ve içinde bulunan milletler İslam toplumu içerisinde yer almış ve içlerinden İslamiyet'i benimseyip dinî ilimler ile ilgilenen çok sayıda alim ortaya çıkmıştır. Öte yandan başta hadis olmak üzere yukarıda bahsedilen ilim dallarına ait olan malzeme ve rivayetlerin tedvin edilmesi ve muhtelif değişkenler esas alınarak tasnif ve tebvîb (konuya göre başlıklara ayırma) edilmeye başlanması da önceki asırda ilk nüveleri görülmesine karşın genel anlamda bu asra rastlar.[2] İlaveten bir haberin veya kaynağın kime ait olduğuna dair bilgi edinilmesini sağlayan isnad sistemi de yaygın olarak bu asırda uygulanmaya başlanmıştır. Dolayısıyla önceki asrın bıraktığı miras üzere ikinci asır, dinî ilimlerin seyri, metodu ve gelişimi açısından mühim bir yere sahiptir.

Tarih bize göstermektedir ki, bir toplumda ilmî ve kültürel faaliyetlerin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi, o toplumun siyasîlerinin veya idarecilerinin bilim ve bilim adamları ile olan münasebetiyle doğrudan ilişkilidir. Zira bilime, bilim adamına ve yürüttükleri faaliyetlere karşı idarecinin sahip olduğu tutum ile söz konusu ülke ve toplumdaki bilimin gidişatı doğru orantılıdır. Modern dönem öncesi toplumlarda daha net bir şekilde görülebilen devlet adamlarının desteği alınarak eserler yazan ilim adamları dönemin siyasî desteği ile çalışmalarını daha kolay şartlarda yapmışlar ve eserleriyle birlikte daha çok tanınmışlardır.[3] Burada hareketle hicrî ikinci asırda İslam dünyasında dinî ilimlerin ve bu ilimlerle uğraşan dönemin alimlerinin devrin idaresi olan Emevîler (41-132/661-750) ve Abbasîler (132-658/750-1258) ile olan münasebetlerinin dinî ilimlerin gelişimi açısından mühim bir etken olduğunu söyleyebiliriz.

Emevî halifelerinin dinî ilimler ve alimler ile olan ilişkileri incelendiğinde onların dinî hassasiyetleri ile bu ilimlere olan yönelimlerinin arasında bir paralellik olduğu görülür. Daha

[1] Ahmed Emin, *Fecru'l-İslam* (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyyah, 2009), 189.
[2] Fuad Sezgin, *Tarihu't-Turâsi'l-Arabi*, trc. Mahmud Fehmi Hicazi, 2. Bs (Riyad: Camiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslamiyye, 1991), 1/1: 119.
[3] Josef Horovitz, *İslami Tarihçiliğin Doğuşu*, trc. Ramazan Özmen-Ramazan Altınay (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 227-232, 239, 251-254.

dindar bir yaşam tarzını benimseyen halifelerin diğerlerine nazaran söz konusu ilimlere karşı daha ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Abdülmelik b. Mervân (ö.86/705) ve Ömer b. Abdülazîz (ö.101/720) ilme olan ilgileri ve ilmî vukûfiyetleri ile bu babda pek çok kişinin malumu olan iki siyasî şahsiyettir. Klasik kaynaklarda ve onlardan hareketle modern çalışmalarda Emevî halifelerinin ilimle olan münasebeti konusunda da çoğunlukla bu iki halife üzerine yoğunlaşıldığını görülmektedir. Buna karşılık devrin siyasîlerinin din adamları ve dinî ilimlere olan ilgisi ve etkisini bütüncül bir şekilde anlayabilmek için dönemin diğer halifelerinin de bu konudaki durumlarını incelemek gerekmektedir.

Bu çalışmada Emevî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik'in (ö.125/743) devrinin ulemâsı ve dinî ilimlerle olan ilişkisi özelinde içinde yaşadığı hicrî ikinci asırda İslamî ilimlerin gelişimindeki rolü ve katkısı üzerinde durulmaktadır. Siyasî, askerî ve iktisadî anlamda devletini kalkındıran Hişâm b.Abdülmelik'in dinî ilimler özelinde devrinin ilmî hüviyeti hakkında da bir inceleme yapılmaktadır. Hişâm b. Abdülmelik ve dönemi hakkında yapılan çalışmalar incelendiğinde onun ve döneminin ağırlıklı olarak siyasî yönü itibarıyla ele alındığı görülmektedir. Onun dönemindeki ilmî faaliyetler hakkında yazılan ve tespit edebildiğimiz birkaç eser bulunmaktadır. Fakat bu çalışmalarda ise konu Hişâm merkezli olmaktan çok İbn Şihâb ez-Zührî (ö.124/742) merkezlidir.[4] Nihai olarak Hişâm dönemindeki İslamî ilimler ve din alimleri hakkında müstakil bir çalışma mevcut değildir. Dindar bir yaşam tarzını benimsediği ve insanların mallarını kendisine bir emanet olarak gören ve bu bilinç üzerine devletini idare ettiğini kaynaklardan öğrendiğimiz[5] Hişâm'ın da diğer dindar halifeler için dinî ilimlere dair oluşan ilginin onun içinde geçerli olup olmadığını sorgulamamıza neden olmaktadır.

Çalışmada öncelikle Emevîler dönemi dinî ilimlerin genel durumu incelenmektedir. Daha sonra Emevî halifelerinin dinî ilimler ve alimler ile olan ilişkisi hakkında genel bilgi verilmektedir. Ardından Hişâm b. Abdülmelik hakkında biyografik bilgiler verilmektedir. Daha sonra Hişâm b. Abdülmelik'in alimler ve dinî ilimlerle olan ilişkisi hakkında incelemeler yapılmaktadır. Çalışmamıza malumât sağlayacak kaynaklardan bilgi edinilmiş ve bunlar üzerinden bir analiz yapılmıştır, dolayısıyla literatür taraması yöntemi araştırmada esas alınmıştır. Bu araştırma ile Halife Hişâm özelinde Emevîler'in dinî ve ilmî değerlere dair düşüncelerini ve uygulamalarını ortaya koymak amaçlanmaktadır.

1. EMEVÎLERİN DİNÎ İLİMLERLE VE ALİMLERLE OLAN İLİŞKİSİ

1.1.Emevîler Dönemi'nde Dinî İlimlerin Genel Durumu

Emevîler devri, İslamî ilimlerin gelişimi, dönüşümü ve sonraki dönemlerdeki seyri açısından son derece belirleyici bir hüviyete sahiptir. Bu dönem, genç sahâbîlerin ve daha çok tabiîn neslinin yaşadığı bir dönem olmuştur. Hz. Peygamber'den onun ashâbına, onlardan da tâbiîn ve tebe-i tâbiîn nesline dinî ilimlerin temeli olan rivayetler bir kopukluk olmaksızın aktarılmıştır. Kuşaklar arası ilmî cihette sağlanan bu ittisâl, Emeviler zamanında Tefsir, Hadis, Fıkıh ve Akâid/Kelâm gibi ilimlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.[6] Fetihler ile birlikte genişleyen devletin sınırlarıyla paralel olarak, farklı milletlerden pek çok kişi İslam dinini kabul etmiş ve yeni Müslüman olan ve "mevâlî" olarak isimlendirilen bu kişiler içerisinden pek çok

[4] Bk. Talat Koçyiğit, "İbn Şihab ez-Zuhri (50-124 H)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/01 (1973): 74; Halit Özkan, "Tedvin Tarihinde Emevî Sarayı ve Zührî'nin Mirasına Bir Örnek: Şuayb b. Ebû Hamza Nüshası", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 32 (2012): 1-13.

[5] Belazuri, *el-Ensabu'l-Eşraf*, ed. Süheyl Zekkar - Riyad Zerkali (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1417), 8: 396; Ebu'l-Hasen Ali bin Hüseyin bin Ali el-Mes'udi, *Mürucu'z-Zeheb ve Meadinu'l-Cevher*, ed. Kemal Hasan Mer'i (Sayda-Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2005), 3: 175; Celaleddin es-Suyuti, *Tarihu'l-Hulefa*, ed. Kasım Eş-Şemma Er-Rifai - Eş-Şeyh Muhammed El-Osmani (Amman: Daru'l-Erkam, t.y.), 195-197.

[6] İrfan Aycan, *Emeviler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı*, ed. İrfan Aycan, 2.Baskı (Ankara: Otto, 2017), 39-40; Emin, *Fecru'l-İslam*, 189.

din bilgini çıkmıştır. Bu bilginler, Emevîler devrinde oldukça önemli ilmî ve fikrî faaliyetlerde yer almışlardır. İlaveten ilmî sahada yaşanan bu gelişmeler ile Tefsir'de; Abdullah b. Abbas (ö.67/687-88), Mücâhid b. Cebr (ö.103/721), İbn Cüreyc (ö.150/767) Atâ b. Ebû Rebâh (ö.114/732), Saîd b. Cübeyr (ö.94/714) ve İkrime (ö.105/723) gibi isimler dönemin alimlerine örnek olarak verilebilir.[7] Bu dönemde tefsirde re'y yöntemi kullanılmaya başlanmıştır. Müslüman Arapların diğer topluluklar ile olan kültürel etkileşimi tefsirde de kendini göstermiştir. İsrâiliyyât denilen, kaynağı diğer kültürlere dayanan ilmî malzemeyi eserlerinde kullanışı ve öncüsü olması açısından Vehb b. Münebbih (ö.110/728) de önemli bir yere sahiptir. Öte yandan Emevîler devrinde hadis ilminde de önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Hadis alimlerinin sayısı ve yapılan çalışmalar baz alındığında Medine'nin hadis ilminde ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Medine'den sonra Irak'ta bulunan Kûfe ve Basra, Şam ve Mısır'da da hadis alimlerinin bulunduğu ve bu ilime mahsus çalışmaların yapıldığı görülmektedir. En başında bu devirde ilk olarak Ömer b. Abdülazîz'in emri ve İbn Şihâb ez-Zührî'nin çalışmaları ile tedvin edilmiş ve hatta Fuat Sezgin'e göre tasnifin ilk örnekleri de bu dönemin sonlarında başlamıştır.[8] Ömer dışında diğer pek çok Emevî halifelerinin de aynı uğraş içerisinde olduklarını söyleyebiliriz. İlaveten bu devirde hadis tenkidinde İbn Sîrîn (ö.110/729) ve Saîd b. Müseyyeb (ö.94/713) gibi kişiler ön plana çıkmışlardır.[9] Dolayısıyla bu dönem, ileride oluşturulacak olan mütebahhir hadis literatürünün oluşumu açısından önemli bir yere sahiptir. Hadis ilmi adı altında siyer ve megâzî ilimleri ile alakalı haber ve rivayetlerin de aynı muameleye tabi olduğunu da burada hatırlatmakta fayda vardır.[10]

Bununla birlikte fıkıh ilminde de bu dönem önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Her şeyin başında Fıkıh, Emevîler Dönemi'nde müstakil bir ilim dalı haline gelmiştir. Bu devride yaşayan alimler kendilerinden önceki sahâbe ve tâbiîn neslinden emanet aldıkları ilmî mirası kendileri de işleyerek nassta hükmü belli olmayan amelî konularda içtihatlar ortaya koymuşlardır. Medine merkezli olup, metni re'ye önceleyen Ehl-i Hadîs ile re'y ve içtihadı fıkhî sahada Ehl-i Hadîs'e nazaran oldukça önemseyen Kûfe merkezli Ehl-i Re'y'de bu devrin başlıca iki fıkıh ekolü olmuştur.[11] Medine ekolünde İmam-ı Mâlik (ö.179/795), Kûfe ekolünde ise Ebû Hanîfe (ö.150/767) önde gelen iki isimdir. Bununla birlikte Atâ b. Ebû Rabâh, Zeyd b. Ali (ö.122/740), Kadı Şüreyh el-Kûfî (ö.80/699), Evzâî (ö.157/774), Hasan-ı Basrî (ö.110/7128), Leys b. Sa'd (ö.175/791) Mekhûl ed-Dimaşkî (ö.112/730) ve ismini burada zikretmediğimiz pek çok fıkıh bilgini bu dönemde yaşamıştır. İlm-i fıkıh disiplini içerisinde bu dönemde yazılı eserler de kaleme alınmaya başlanmıştır. Bu devirde dinin amelî yükümlülüklerini uygulamada önceki dönemlere nazaran bir azalmanın görülmesi fıkhın pratik alanda olmaktan çok teorik alanda gelişmesine sebep olmuştur.[12] Emevîler Dönemi akâid/kelâm ilmi için de önemli bir dönemdir. Zira İslam dünyası içerisinde meydana gelen iç karışıklıklar ve siyasî gelişmeler üzerine Müslümanlar arasında oluşan yorum farklılıkları, kelâmî ekollerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu devride Cebriyye, Kaderiyye ve daha çok Abbasîler dönemi içerisinde bilinen şeklini alan Mu'tezile gibi ekoller ortaya çıkmışlardır. Ca'd b. Dirhem (ö.124/742), Ma'bed el-Cühenî (ö.83/702), Gaylân ed-Dimaşkî (ö.120/738), Vâsıl b. Atâ (ö.131/748), Amr b. Ubeyd (ö.144/761) ve Hasan-ı Basrî (ö.110/728) bu ilimde dönemin önde gelen alimleri olmuşlardır. Yaşanan iç karışıklar ile beraber devletin dinî ve siyasî politikalarında benimsediği üslup ve

[7] İbrahim Sarıçam - İrfan Aycan, *Emevîler*, 10. Bs (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 136.
[8] Sezgin, *Tarihu't-Turâsi'l-Arabi*, 1991, 1/1: 122.
[9] Emin, *Fecru'l-İslam*, 210.
[10] Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi -İlk Dönem-*, 9. Bs (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 70-71.
[11] Sarıçam - Aycan, *Emevîler*, 139.
[12] Sarıçam - Aycan, *Emevîler*, 138.

resmî ideolojisinin de bu ekollerin ortaya çıkmasında önemli olduğu burada ifade edilmelidir.[13] Sonuç olarak İslamî İlimler açısından Emevîiler Dönemi'nin oldukça canlı bir dönem olduğu görülmektedir.

1.2. Emevî Halifelerinin Dinî İlimler ve Alimler İle Olan İlişkisi

Batılı bir araştırmacı, İslamî İlimler'de ihtisaslaşmanın Emevîler Dönemi'nde henüz söz konusu olmadığını, fakat halifelerin ulemâyı ilmî çalışmalara daima yönlendirdiklerinden bahseder.[14] Devrin halifelerinin ve idarecilerinin bazı istisnalar hariç tutulursa alimlere ve yaptıkları ilmî faaliyetlere destek ve serbestilik tanıdığı söylenebilir. Bu dönemde yönetim tarafından kötü muamele gören veya idam cezasına çarptırılan bazı alimler de mevcuttur. Burada bir husus dikkat çekmektedir ki, o da halifelerin bu alimlere karşı takındığı tutum ve bu tutumun sebebidir. Söz konusu uygulamaların kendilerine tatbik edildiği bu alimlerin çoğunun yönetime karşı düzenlenen isyan hareketlerine katıldığı veya destek verdiği görülmektedir. Bu alimler, Emevîler'e göre; meşru devlet nizamına karşı geldikleri için söz konusu muameleye tabi tutulmuşlardır. Dolayısıyla devletin siyasî veya dinî gerekçelerle onlara karşı böyle bir siyaset izledikleri söylenebilir. Bu hususta halifelerin, insanlardan kendi yönetimlerinin aleyhinde bir girişimde bulunmamalarını, bunun dışında serbest olduklarını bildirdiklerini görmekteyiz.[15] Sonuç olarak kendi siyasî istikballerine halel getirmemek kaydıyla Emevî yönetiminin, alimlere başkaca bir müdahalede bulunmadığı söylenebilir.[16] Emevîler devrinde tercih edilen veya dikte edilen resmî bir mezhep anlayışının olmayışı da bunun bir neticesi olmuştur.

Emevî halifelerinin içerisinde dinî ilimlerle ve alimlerle olan ilişkisine dair tarihi süreci incelediğimizde Muâviye b. Ebî Süfyân (ö.60/680), Abdülmelik b. Mervân, Velîd b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülazîz ve Hişâm b. Abdülmelik gibi isimlerin bu konuda öne çıktığı görülmektedir. Muâviye'nin İbn Abbas (ö.68/687-688)'tan aktarılarak gelen meşhur rivayetinde Vitir Namazı'nı onun bir rek'at olarak kılmasının kendilerine bildirilen İbn Abbas'ın onun fakîh olduğu belirtilmektedir.[17] Hz. Ali ile giriştiği mücadelede vermiş olduğu isyan kararı değerlendirilirken de onun müçtehit oluşuna dair atıf vardır.[18] Bununla birlikte Muâviye'nin Muğire b. Şu'be'den kendi bölgesinde bulunan râvilerden hadis toplamasını istediği de bilinmektedir. Muaviye'nin azatlıları olan hizmetçilerinden pek çok kişinin de onun ve daha sonraki dönemlerde hadis ve diğer ilimlerle alakalı rivayetleri hıfz etmekle veya yazmakla görevlendirildiğini de konu hakkında yapılan araştırmalardan öğrenmekteyiz.[19]

Emevî halifeleri içerisinde kuşkusuz Abdülmelik b. Mervân'ın ilme ve alimlere verdiği önem açısında önemli bir yeri bulunmaktadır. Abdülmelik'in çocukluk yaşlarından itibaren Medine'de büyüdüğü ve sahabeden pek çok kişiden ders aldığı bilinmektedir. Kaynaklarda onun için "mescit güvercini" ifadesi kullanılmaktadır. Küçük yaşlardan itibaren Medine'de

[13] Mustafa Özkan, *Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi* (Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007), 250-251; Aycan, *Emeviler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı*, 65.

[14] W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. Ethem Ruhi Fığlalı, 3. Bs (Sarkaç, 2010), 63.

[15] Velîd b. Abdülmelik'in (ö.96/715) insanlara, kendiler hakkında istediklerini düşünmekte serbest olduklarını, fakat aleyhlerinde olan fikirlerini fiiliyata taşımamaları gerektiğini bilmekteyiz. Özkan, *Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi*, 77-84.

[16] Bk. Hüseyin Atvan, *el-Ümeviyyûne ve'l-Hilafe* (Darü'l-Ceyl, 1986), 17-32.

[17] İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakati'l-Kebir*, ed. Ali Muhammed Ömer (Kahire: el-Mektebetü'l-Hanci, 1421), 6: 21; Dineveri, *Ahbaru't-Tıval* (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyyah, 2012), 228-229.

[18] Ömer Nasuhi Bilmen, *Ashab-ı Kiram Hakkında Müslmanların Nezih İtikadları; Hz. Muâviye Hakkında Suallere Cevaplar* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2020), 101-102.

[19] Hüseyin Atvan, *er-Rivayetü't-Tarihiyye fi Biladi'ş-Şam fi'l-Asri'l-Ümevi* (Beyrut: Daru'l-Ceyl, 1986), 38.

sahâbelerin ilim halkalarından ayrılmayan Abdülmelik'in Medine'nin dört fakihinden biri olduğu aktarılır.[20] Abdülmelik döneminde devlet adamları içerisinde önemli bir yere sahip olan Kabîsa b. Züeyb (ö.86/705)'in halife ile hac yaparken haccın rükunlarını karıştırdığı ve halifenin kendisine ne yapması gerektiğine dair bilgi verdiği de bu konuyla ilgili olarak kaynaklarda aktarılır.[21] Abdülmelik, devrinin alimlerinin ilmî çalışmalarına da destek vermiştir. Bu konuda örnekler verecek olursak, devrin en meşhur alimlerinden Şa'bî'ye (ö.104/722) Abdülmelik'in bir tefsir kitabı yazmasını istediği ve kendisine de göndermesini rica ettiği bilinmektedir. Bunula birlikte hadis ilmi açısından Zührî'nin Abdülmelik ile tanışması da gayet mühim bir husustur. Nitekim ilminden çok etkilendiği Zührî'nin sarayında kalmasını isteyen Abdülmelik, yapacağı ilmî çalışmalara karşın Zührî'ye madden ve manen büyük destek olmuştur.[22] Hadis rivayetlerinin toplanması konusunda onun Zührî'den çokça ricada bulunmuştur. Abdülmelik'ten sonra oğlu Velîd de dinî ilimler ile ilgilenen alimler ve ilim talebelerine maddî yardımlarda bulunmuştur. Mescid-i Aksa bölgesinde Kur'an öğrenip dinî ilimler üzerine tahsil yapan ilim halkalarındaki öğrencilere maddî ödenek tahsis etmiştir.[23] Burada ifade edilmelidir ki bir siyasî yönetimin ülkesindeki bilimsel gelişmelere yapacağı en önemli katkılardan biri, şüphesiz bu çalışmaların gerçekleşebilmesi için gerekli imkanın ve maddî desteğin temin edilmesidir. Dolayısıyla Emevîler'in kendileriyle yakın iletişimde olan alimlere sağladığı maddî imkanlar bu yönde değerlendirilebilir.

Ömer b. Abdülazîz ise dinî ilimler ve alimler ile olan ilişkisi bakımından tartışmasız son derece önemli bir yere sahiptir. Onun dinî ilimlerin gelişimine sunduğu en önemli katkı şüphesi Zührî ve devrinin Medine valisi Ebû Bekr b. Muhammed b. Amr b. Hazm'a verdiği emirle hadislerin tedvin edilmesi olmuştur. Hadis ilmi altında diğer İslamî ilimlerin temel malzemesini oluşturan bu rivâyetler, o zamana kadar diğer bir adıyla Arap toplumunda bilginin başkalarına intikal ettirilmesinde yegâne yöntem olarak nitelenebilir.[24] Dolayısıyla Ömer b. Abdülazîz'in hadislerin bir araya getirilmesi özelinde yaptığı ileride mütebahhir İslamî İlimler literatürünün oluşmasında adeta bir temel atma görevi görmüştür. Emevî ailesi ile yakın bir ilişkisi olan devrin meşhur alimlerinden Recâ b. Hayve (ö.112/730)'un da yine Ömer'in döneminde hadisleri harf sırlamasına riayet ederek aktardığı bilinmektedir.[25] Onun döneminde hadis ilmi açısından bunun da önemli bir gelişme olduğunu söyleyebiliriz. Bir araya getirilmeyen ve o dönemin tabiriyle ilim denilen[26] bu bilgilerin kaybolması veya birbirleri ile karışması durumunda dinî ilimler açısından oldukça olumsuz sonuçlar doğurabileceğini fark eden halifenin bu emri ve siyaseti ilmin muhafaza edilmesi adına son derece yerinde olmuştur. Kendisi de alim olan Ömer b. Abdülazîz'in onun önceki devrilerde yazıldığı bilinen, Kitâbü's-Sadakât ve Nefsi't-Tesmiyeti Ömer b. Hattâb ve Hz. Ömer'in (ö.12/644) fetvaları ve onların

[20] Belazuri, *el-Ensabu'l-Eşraf*, ed. Süheyl Zekkar - Riyad Zerkali (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1417), 7: 202-203; Mustafa Hizmetli, *İslam tarihi'nin İlk Kaynakları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 69.

[21] İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakati'l-Kebir*, ed. Ali Muhammed Ömer (Kahire: el-Mektebetü'l-Hanci, 1421), 7: 227.

[22] İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakati'l-Kebir*, 1421, 7: 431-432; Koçyiğit, "İbn Şihab ez-Zuhri (50-124 H)", 75-76; Özkan, "Tedvin Tarihinde Emevî Sarayı ve Zührî'nin Mirasına Bir Örnek: Şuayb b. Ebû Hamza Nüshası", 7-8.

[23] Ömer bin Süleyman el-Ukaylî, *Tarihu'd-Devleti'l-Ümeviyye*, 2. Bs (El-Cem'iyyetu't-Tarihiyyeti's-Suûdiyye, 2006), 164.

[24] Emine Sonnur Özcan, *İslâm Tarihyazımında Gerçekçilik ve el-Mes'ûdi* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2014), 154-166.

[25] İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakati'l-Kebir*, ed. Ali Muhammed Ömer (Kahire: el-Mektebetü'l-Hanci, 1421), 9: 458.

[26] Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Sosyal-Kültürel İslam Tarihi*, trc. İsmail Yiğit v.dğr. (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1985), 2: 218-219.

âdâbı hakkındaki kitapları tekrar düzenleyerek çoğalttığı bilinmektedir.[27] Ayrıca onun Kaderiyye hakkında da er-Redd ale'l-Kaderiyye adlı bir eser kaleme aldığı ifade edilmektedir.[28]

Halifeler ile birlikte dönemin hanedan üyelerinin de sarayda bulunan Zührî'den belli konulara mahsus kitap veya risaleler yazmalarını istediği bu babda zikredilmelidir. Velîd b. Abdülmelik'in oğlu İbrahim'in de Zührî'den içerisinde fıkhî konularla ilgili hadislerin bulunduğu bir risale yazmasını istemiştir. Aynı isteği diğer hanedan mensuplarının da kendileri ve çocukları için istediği bilinmektedir. Emevîler'in alimler içerisinde daha çok Zührî ile iletişimde olmaları ve dinî ve ilmî konularda ona çokça danışmaları diğer alimleri önemsemedikleri veya Zührî'yi kendi politika ve menfaatleri için kullandıkları anlamına gelmemelidir. En başta Zührî, yaşamış olduğu dönemin neredeyse tüm alimleri tarafından itibar görmüş ve büyük güven kazanmış bir kişidir. Öte yandan hadis rivayetleri içerisinde Zührî'nin adının râvî zincirinde olduğu hadis sayısı çok mühim bir yer tutmaktadır. Dolayısıyla siyasî olarak tarafsız olan ve gayet donanımlı olan Zührî'nin Emevîler ile olan ilişkisinin mahiyetini kasıtlı bir menfaat ilişkisi olarak yorumlamak yerine zikrettiğimiz faktörleri dikkate alarak değerlendirmek daha isabetli olacaktır.

Emevîler'in din alimlerinden pek çok kişiyi de devlet kademelerinde görevlendirdiği görülmektedir. Nitekim uzun yıllar Kûfe kadılığı yapmış olan Şüreyh, Velîd b. Abdülmelik tarafından Şam'a kadı olarak atanan Yahya b. Saîd el-Ensârî (ö.143/760)[29]Bizans'a elçi olarak gönderilen Şa'bî[30] çok kısa sürede de olsa yine aynı yerde kadı olan Saîd b. Cübeyr (ö.93/714), Şam'da fetva mevkiînde olan Evzâî, devlet tarafından askerî seferlerde kumandanlık eden ve II. Yezîd (ö.106/724) döneminde Şam kadısı olan Zührî bunlara verilecek yalnızca birkaç örnektir.

2. HİŞÂM B. ABDÜLMELİK'İN DİNÎ İLİMLER VE ALİMLER İLE OLAN İLİŞKİSİ

Halife Hişâm'ın devrindeki alimler ve dinî ilimler ile olan ilişkisine geçmeden evvel onun şahsiyeti ve hilafeti sırasında yaşanan gelişmeler hakkında bir bilgilendirmede bulunmakta fayda vardır.

2.1. Hişâm b. Abdülmelik (ö.125/743)

Emevîler halifelerinin onuncusu olan Hişâm b. Abdülmelik, h. 72/691-692 tarihinde Medine'de dünyaya gelmiştir. O'nun Babası Abdülmelik b. Mervân, annesi ise Mahzumoğulları kabilesinden Âişe bt. İsmâîl b. Hişâm'dır. Kaynaklarda babası tarafından Zübeyrîler'e karşı kazandığı zaferlere istinaden "Mansûr" isminin verildiği fakat annesinin daha sonra kendi dedesi olan Hişâm adını verdiği bilinmektedir.[31] Babası tarafından küçük yaşlardan itibaren iyi bir eğitim alması istenen Hişâm, kendi devri şartlarında iyi bir tahsil görmüştür. Ata binmek, kılıç kullanmak ve ok kullanmak dışında Zührî olmak üzere pek çok din bilgininden de özel

[27] Fuad Sezgin, *Tarihu't-Turâsi'l-Arabi*, trc. Mahmud Fehmi Hicazi, 2. Bs (Riyad: Camiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslamiyye, 1991), 1/3: 3.
[28] Fuad Sezgin, *Tarihu't-Turâsi'l-Arabi*, trc. Mahmud Fehmi Hicazi, 2. Bs (Riyad: Camiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslamiyye, 1991), 1/4: 4.
[29] Sezgin, *Tarihu't-Turâsi'l-Arabi*, 1991, 1/3: 24.
[30] Yaşar Kandemir, "Şa'bî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 217-218.
[31] Belazuri, *el-Ensabu'l-Eşraf*, 1417, 8: 367.

dersler almıştır. Kişiliği ve ileride hilafeti esnasında izlemiş olduğu politikalarında çocukluk ve gençlik yıllarında aldığı dinî eğitim ve terbiye etkili olmuştur. Veliahtlık yıllarında Ukfan adlı bir kişinin önderi olduğu Hâricî isyanını bastırmakla görevlendirilmiş ve söz konusu isyanı bastırmıştır.[32] Ağabeyi Yezîd b. Abdülmelik'in h.105/724 tarihinde vefatı üzerine hilafet makamına o geçmiştir. Hilafet makamına geldikten sonra kendinden önceki halifelerden farklı olarak o hicrî 106 senesinde maiyetinde bulunanlar ile birlikte Hacc'a gitmiştir.[33] Onun ülkenin iç istikrarının bozulduğu ve çeşitli sıkıntılar ile baş başa kaldığı bir dönemde iş başına gelmiştir. Buna rağmen o, devletin bozulan iç istikrarını yeniden tesis etmiş, doğuda ve batıda askeri seferler düzenlenerek yeni fetihler yapılmış, ülkede var olan isyancı gruplara karşı olan mücadelede onun uygulamaları ile devlet açısından geçici de olsa olumlu sonuçlar edilmiş ve o, ülkenin bozulan iktisadî muvazenesini yeniden bir düzene koymuştur.[34] Hişâm'ın ülke ekonomisini düzeltmek adına aldığı tedbirler onun cimri olarak algılanmasına da sebep olmuştur.[35] Fakat Hişâm b. Abdülmelik hakkında yaptığı doktora çalışmasında, onun cirmi olduğuna dair gösterilen gerekçelerin gerçeklerle uyuşmadığı, onun tedbirlerinin ülkedeki malî dengeyi sağlamak adına uygulandığı ifade edilir.[36]

Ülkenin onun dönemindeki genel durumuyla birlikte onun devrinin bilimsel ve kültürel anlamda da gelişmelerin sürdüğü bir dönem olmuştur.[37] Devrinde birbirinden farklı alanlarda pek çok alim ilmî faaliyetlerini sürdürmüştür. Bununla birlikte Sâsânî dönemi İran'ında yazılan bazı siyaset kitapları Hişâm'ın hususî isteği üzerine Pehlevîce'den Arapça'ya da devletin katipleri tarafından tercüme dilmiştir. O ülkesinde sağladığı düzen ve istikrar sebebiyle pek çok tarihçi tarafından üç büyük Emevî halifesinden biri sayılmıştır. Son derece dindar bir yaşam tarzını da benimseyen halifenin kendisi ile beraber ailesinin ve yakınlarının da dinin emir ve yasaklarına riayet etmelerini istemiştir. Çocuklarının iyi bir dinî eğitim almasını istemiş ve sarayında onlardan dersler almalarını sağlamıştır. Zührî ve Süleymân b. Süleym el-Kelbî gibi isimler buna örnektir.[38] Ölüm döşeğinde iken kendisi yakın olan Süleyman'a çocuklarının Kur'an'ı, hadisleri, ensâb ve ahbârı öğrenmelerini vasiyet etmiştir.[39] Onun, bineğinin hastalanması sebebiyle Cuma Namazı'na gitmeyen oğluna kızdığı ve kendisine bir yıl boyunca yeni bir binek verdirmediği, içki içen bir diğer oğluna bir daha devlet görevi vermediği, içki içmediği ve içen bazı kişileri cezalandırdığı bilinmektedir. İslamiyet'in diğer devletler nezdinde de kabul edilmesi için Türk ve Çin hükümdarlarına İslam'a davet mektupları göndermiştir.[40] Sade bir yaşam tarzını benimseyen ve sarayını günümüzde Suriye sınırları içerisinde bulunan Rusâfe'ye taşıyan Hişâm b. Abdülmelik, yaklaşık yirmi yıl süren hilafetinden sonra h. 125/743 yılında Rusâfe'de vefat etmiştir.

[32] Nadir Özkuyumcu, "Hişâm B. Abdülmelik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 148.

[33] İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakati'l-Kebir*, 1421, 7: 432; Halife b. Hayyât, *İslâm Tarihi'nin En Güvenilir Kaynağı Tarihu Halife b. Hayyât Halife b. Hayyât Tarihi*, trc. Abdulhalik Bakır (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001), 402; Ya'kubi, *Tarihu'l-Ya'kubi*, ed. es-Seyyid Muhammed Sadık Bahru'l-Ulûm (Necef: el-Mektebetü'l-Haydariyye, 1964), 3: 71.

[34] Ali Abdurrahman el-Amr, *Hişam b. Abdülmelik ve'd-Devletü'l-Ümeviyye*, 1992, 54-55.

[35] Belazuri, *el-Ensabu'l-Eşraf*, 1417, 7: 367; Ya'kubi, *Tarihu'l-Ya'kubi*, 3: 71-72; Ebu'l-Hasen Ali bin Hüseyin bin Ali el-Mes'udi, *Mürucu'z-Zeheb ve Meadinu'l-Cevher*, 3: 170.

[36] İsmail Hakkı Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 226-230.

[37] Francesco Gabrieli, "Hishām", *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden-London: Brill, 1986), 3: 494.

[38] el-Ukaylî, *Tarihu'd-Devleti'l-Ümeviyye*, 171.

[39] el-Ukaylî, *Tarihu'd-Devleti'l-Ümeviyye*, 172.

[40] Zekeriyyâ b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvini, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd* (Beyrut: Daru Sâdır, t.y.), 515.

2.2.Hişâm b. Abdülmelik'in Alimler ve Dinî İlimler İle Olan İlişkisi

Halife Hişâm'ın dinî ilimler ve devrinin alimleriyle olan münasebetiyle onun dinî hassasiyetleri arasında bir paralellik vardır. Nitekim dinî-manevî değerlere karşı saygılı ve ibadetlerini yerine getirmede hassas olan halife, devrinin alimleriyle de yakın bir ilişki kurmuş ve onların ilmî ve tecrübî birikimlerinden istifade etmek istemiştir. Kendi dönemindeki bazı din alimlerine maddî yardımda bulunmuştur. Hicrî 106/725 senesinde onun emîr olarak Hacc yaptırdığı esnada Hz. Ömer'in soyundan olan Sâlim b. Abdullah b. Ömer'i (ö.106/725) hasta iken ziyaret ettiği, kısa bir müddet sonra vefat ettiğinde cenaze namazını kıldırdığı, hacc yaptığı ve Sâlim gibi bir kişinin namazını kıldırdığı için neye sevineceğini şaşırdığını ifade ettiğini kaynaklardan öğrenmekteyiz.[41] Sâlim ile aynı sene vefat eden Yemenli alim Tâvûs b. Keysân (ö.106/725)'ın da namazını o kıldırmıştır.[42] Rusâfe'de bulunan sarayında haftanın belli günlerinde ilim sohbetleri tertip edilmiştir.[43] Sarayında ilmî hususlarda meydana gelen ihtilaflar hakkında cedel toplantıları da düzenlenmiştir. Halku'l-Kur'an ve Allah'ın İrade sıfatı hakkındaki görüşleriyle tanınan bir Kaderî ve önceden halifenin katibi olan[44] Gaylân ed-Dimaşkî (ö.120/738) karşısında, Meymûn b. Mihrân (ö.117/735) ve Evzâî tartışmalarda bulunmuşlar ve halife de bu ilmî tartışmayı dikkatle izlemiştir.[45]

Bununla birlikte o, hürmet duyduğu kişilerden çokça nasihatte bulunmalarını istemiştir.[46] O'nun yakınında olmayan alimlere de mektuplar yazarak soru sorduğu veya bazı isteklerde bulunduğu bilinmektedir. Nitekim, Kûfe'de bulunan meşhur hadisçi A'meş'ten (ö.148/765) onun Hz. Osman ve Hz. Ali'nin birbirleriyle üstünlük açısından durumu hakkında neler düşündüğü ile alakalı ona bir mektup yazmış ve Hz. Osman'ın faziletleri ile ilgili hadis rivayetleri mevcut ise onları toplamasını istemiştir.[47] Halifenin devlet işlerinde de yanında bulunan alimlerin görüşlerine başvurduğu görülmektedir. Örneğin, Velîd b. Yezîd'in veliahtlıktan azledilmesi konusunda Zührî, halifeye uyarılarda bulunmuştur.[48] Bir diğer örnek olarak ise halifenin yine Zührî'ye ve Ebü'z-Zinâd'a Medineliler'in atâsının ne zaman verilmesi gerektiğine dair sorduğu soru verilebilir.[49] Evzâî[50], Mekhûl ed-Dimaşkî, Ebreş el-Kelbî, Meymûn b. Mihrân, Ebü'z-Zinâd Abdullah b. Zekvân, (ö.130/748) Zührî[51] ve oğlu Mervân'ın sarayda hocası olup daha sonra benimsediği bazı görüşleri sebebiyle idam edilen Ca'd b. Dirhem (ö.124/742(?))[52] bu alimlerdendir. Adı geçen bu alimlerin devlet yöneticileri ile yakın olmaları, yaptıkları çalışmalarda devlet desteğini sağlamaları ve devleti de ilmî faaliyetlerin gelişimi açısından seferber kılmak gibi olumlu sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Hişâm'ın devlet

[41] Belazuri, *el-Ensabu'l-Eşraf*, 1417, 8: 387.
[42] İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâ-i Ebnâ'iz-Zamân*, ed. İhsan Abbas (Beyrut: Daru Sâdır, 1978), 2: 509.
[43] Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, 244.
[44] Belazuri, *el-Ensabu'l-Eşraf*, 1417, 8: 390.
[45] İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferid*, ed. Müfid Muhammed Kamiha (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyyah, 1404), 2: 219-220; Belazuri, *el-Ensabu'l-Eşraf*, 1417, 8: 390; Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, 234-235; Emin, *Fecru'l-İslam*, 218; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 92; Muhammed Seyyid el-Vekîl, *el-Ümeviyyûne beyne'ş-Şarki ve'l-Ğarbi*, 2. Bs (Dimeşk: Daru'l-Kalem, 2014), 1: 549; Hâmdî Şâhîn, *Emevîler ve Emevî Devleti; İftiralar Ve Gerçekler*, trc. Kasım Koç (İstanbul: Beka Yayınları, 2019), 230-231.
[46] İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferid*, ed. Müfid Muhammed Kamiha (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyyah, 1404), 5: 23-24; Celaleddin es-Suyuti, *Tarihu'l-Hulefa*, 197-198.
[47] İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâ-i Ebnâ'iz-Zamân*, 1978, 2: 402-403.
[48] İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakati'l-Kebir*, 1421, 7: 438-439.
[49] İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâ-i Ebnâ'iz-Zamân*, ed. İhsan Abbas (Beyrut: Daru Sâdır, 1978), 4: 177.
[50] Salim Öğüt, "Evzâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 1995), 11: 546.
[51] Ya'kubi, *Tarihu'l-Ya'kubi*, 3: 72; Celaleddin es-Suyuti, *Tarihu'l-Hulefa*, 195-196.
[52] Belazuri, *el-Ensabu'l-Eşraf*, 1417, 8: 379.

kademelerinde bazı alimleri görevlendirdiği de bilinmektedir. Emevî halifeleri, kendi azatlıları olan ve maiyetlerinde bulunan devlet memurlarını da ilim tedris etmek veya alimlere çeşitli hususlarda yardımcı olmak üzere görevlendirmişlerdir.[53] Bunlar içerisinde hadis, fıkıh ve siyer ilminde uzmanlaşan ve rivâyet aktarımında bulunan kişiler de mevcuttur.[54]

Buna karşılık bir fıkıh ve kelâm alimi olan Zeyd b. Ali, Kaderî olan Gaylân ed-Dimaşkî ve Ca'd b. Dirhem gibi şahıslarına münhasır fikirleriyle ön plana çıkan alimler de onun emri ile öldürülmüşlerdir. Halifenin onlara karşı izlemiş olduğu bu sert politikanın arka planında ise siyasî ve dinî-itikadî gerekçeler bulunmaktadır. Zeyd b. Ali bilindiği üzere Kufe'de Emevî yönetimine isyan ederek yönetimi ele geçirmek istemiştir. Emevî idaresi isie bu kalkışmayı kendi meşru düzenine karşı bir isyan hareketi olarak algılamış ve gerekli gördüğü önlemi almak istemiştir. Gaylân ve Ca'd gibi alimler de kelâmî görüşleri sebebiyle halife tarafından "bid'at ehli" olarak görülmüşlerdir. Francesco Gabrieli, Hişâm'ı "*Ortdoks İslam'ın katı bir savunucusu*" olarak tanımlar.[55] Dolayısıyla onun söz konusu kişilere olan yaklaşımında bu unsurlar etkili olmuştur.

Alimler ile olan bu münasebetiyle paralel olarak Hişâm, küçüklüğünden itibaren dinî ilimlere de ilgi duymuştur. Halifelik döneminde de bu ilgi ve alaka devam edegelmiştir. Bu ilgi ve alakanın yönlendiriciliği ile onun kendi dönemindeki ilmî faaliyetlere ve alimlere sağladığı destek ise dinî ilimlerin gelişimi açısından oldukça mühimdir. Abdülmelik b. Mervân döneminden itibaren Emevî sarayında bulunan ve ilmî faaliyetlerini sürdüren İbn Şihâb ez-Zührî ile Hişâm arasındaki ilişkilerde bunu görmek mümkündür. Nitekim Ömer b. Abdülazîz döneminden itibaren hadisleri tedvîn etmekle görevlendirilen Zührî, Hişâm tarafından da aynı vazife ile görevlendirilmiş, hatta bu işi yapmaya zorlanmıştır.[56] İlim adı altında aktarılan hadis rivayetleri, Zührî önderliğinde profesyonel bir ekip tarafından toplanmış ve bu toplanan rivayetler yazıya geçirilmiştir.[57] Ümeyyeoğulları'nın azatlısı olan ve halifenin katipliğini yapan ve Zührî 'nin talebesi olan Şuayb b. Ebû Hamza (ö.162/779) ise hadislerin yazıya geçirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Zührî için onun dünyadaki en güvenilir insanlardan biri olduğu kaynaklarda aktarılmaktadır.[58] Zührî'nin yazdırdığı hadis rivayetleri ise onun adını taşıyan bir nüshada bir araya getirilmiştir. Onun rivayetleri, Kütüb-i Sitte'de yer alan hadislerin arasında Zührî'nin rivayetleri önemli bir yer tutar.[59] Zührî, devlet tarafından kendisine tahsis edilen bu görevliler ve sağlanan imkanlarla bu işlemi daha avantajlı bir şekilde gerçekleştirmiştir.[60] Zührî, sarayın kütüphanesinden bu süreçte faydalanmıştır. Dolayısıyla devletin, elinde bulunan imkanları bu iş için seferber ettiği söylenebilir. Hişâm'ın Rusâfe'deki sarayında çocuklarına öğretmen olarak atanan Zührî, burada yirmi yıla yakın bir süre ders vermiştir. Süleyman b. Süleym el-Kelbî ile onun ders halkalarına halifenin çocukları dışında pek çok ailenin çocuğu da katılmış ve saray bu yönüyle bir ilim merkezi haline gelmiştir.[61] Zührî'nin ders halkaları arasından daha sonraki dönemde Şam ve diğer yerlerde hadis aktarımı faaliyeti ile meşgul olacak pek çok kişi çıkmıştır. Örneğin, ömrünün çoğunu Hicaz ve Irak

[53] Atvan, *er-Rivayetü't-Tarihiyye fi Biladi'ş-Şam fi'l-Asri'l-Ümevi*, 39-42.
[54] Abdurrahman b. Amr. Abdullah b. Safvan en-Nasri, *Tarihu Ebi Zür'a ed-Dimeşki*, ed. Halil el-Mansur (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyyah, 1996), 263-289.
[55] Gabrieli, "Hishām", 3: 494.
[56] Aycan, *Emeviler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı*, 47.
[57] Michael Lecker, "Bıographıcal Notes on Ibn Shıhab Al-Zuhrı", *Journal of Semitic Studies* 41/1 (1996): 26.
[58] İbn Hacer el-Askalanî, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Kahire: Daru'l-Kitabi'l-İslami, 1993), 13: 470.
[59] Atvan, *er-Rivayetü't-Tarihiyye fi Biladi'ş-Şam fi'l-Asri'l-Ümevi*, 172-174.
[60] Koçyiğit, "İbn Şihab ez-Zuhri (50-124 H)", 74-75.
[61] İbn Hacer el-Askalanî, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Kahire: Daru'l-Kitabi'l-İslami, 1993), 9: 449.

bölgesinde geçiren İbn İshak, Şam'da Zührî'den dersler almış ve onun rivayetlerinden büyük ölçüde istifade etmiştir. Halifenin Ebü'z-Zinâd'dan da hadis rivayetlerini toplayıp kaydetmesini istediği bilinmektedir.

Hişâm ile birlikte Emevîler'in Zührî'yi kendi menfaatleri için kullandığı ve bu bağlamda onun çalışmaları ile kendilerini öven hadis rivayetleri ürettiklerine dair bazı araştırmacılar tarafından belli iddialar da mevcuttur. Zührî'nin Abdülmelik tarafından Kubbetü's-Sahra'nın hac yeri olduğu ile alakalı rivayetler ortaya koyduğu iddia edilmektedir.[62] Ayrıca Hişâm'ın da ona baskı yaparak hadis toplattığı, bu politikanın altında Emevîler'in Zühri'yi kendi siyasî emelleri için bir araç olarak kullanıldığı ifade edilmeye çalışılmıştır.[63] Ayrıca kendi devri içerisinde Zührî'nin Emevîler ile yakın olmasını eleştiren de olmuştur. Zührî'nin halifeler ve hanedan mensupları ile olan ilişkileri incelendiğinde onun doğru olanı her daim ifade eden ve bunu yapmaktan çekinmeyen bir kişi olduğu görülür. Örneğin Hişâm'ın Kur'an'da Nûr Sûresi'nin 11. ayetinde geçen iftira edip büyük günah sahibi olan kişinin (en-Nûr 24/11) Ali b. Ebî Tâlib olduğunu ifade etmesine karşılık o, burada kastedilen kişinin Abdullah b. Übey b. Selûl (ö.9/631) olduğunu ve Ali b. Ebî Tâlib'in kastedildiğini söylemenin yanlış olduğunu halifeye söylemiştir.[64] Kendi devrinde ve daha sonraki devirlerde de sika yani güvenilir bir isim olarak ümmet arasında ittifak edilen bir kişi olmuştur.[65] Ondan gelen ve muteber hadis kaynaklarında sıklıkla görebileceğimiz binden fazla hadis rivayeti vardır. Diğer ilimlerin istifade ettiği ve ilim adı altında tedvin edilen bu rivayetlerin İslamî İlimler'in teşekkül ve tatavvuru açısından gayet mühim bir konumda olduklarını burada bir kez daha hatırlatmakta fayda vardır. Devrinin alimlerinden pek çok kişi ondan daha bilgilisini ve hadisleri iyi bilenini görmediklerini ifade etmişleridir. Eyyûb es-Sahtiyânî (ö.131/749), Zührî'nin saray ile yakın olmasını ümmet için hayırla sonuçlanmış bir iş olarak değerlendirmektedir.[66] Buradan hareketle Zührî gibi ilmî ve ahlakî kriterlerden taviz vermeyen bir kişi için söz konusu iddiaların gerçek ile uyuşmadığı burada belirtilmelidir.

Halifenin Zührî ile birlikte Evzâî gibi alimlerden fıkhî konuların içerisinde yer aldığı rivayetlerden hareketle amelî yükümlülükler ve hükümlerden bahseden fıkıh risaleleri yazılmasını istediği bilinmektedir. Daha önce de işaret edildiği üzere nazarî fıkhın gelişmesi bu döneme rastlamaktadır ve bu da konumuz açısından önemli bir örnektir. Şam bölgesinde bulunup asrının en önemli fıkıh bilginlerinden biri olduğu ulema beyninde ittifak edilen Mekhûl ed-Dimaşkî de burada zikredilmelidir. Onun pek çok hadiste sika olduğu gibi fıkhî konularda sonraki kuşaklara ışık tutabilecek pek çok içtihadının olduğunu öğrenmekteyiz.[67] Öte yandan Halife Hişâm'ın Zührî ve talebeleri özelinde hadis ilminin şekillenmesi ve gelişiminde verdiği destek ve sağladığı imkanlarla birlikte kendisinin de Zührî, Evzâî, Ebreş el-Kelbî, Süleyman b. Yesâr (ö.107/725), Ebü'z-Zinâd ve Mekhûl gibi alimlerden ilim sohbetlerinde ders alıyor olması Müslüman Devlet Geleneği'nde daha sonraki dönemlerde "huzur dersleri" denilen uygulamanın oluşumunda önemli bir adım olarak görülebilir. Öte yandan Hişâm'ın sefere giden askere temel din bilgisi verilmesini daha sonra da Tefsir, Hadis, Fıkıh ve Akâid hakkında dersler verilmesini emrettiği bilinmektedir. Onun Musul Valisi Hür b. Yûsuf (ö. 113/731) Musul'da Menkûşe adlı bir bina inşa ettirdiği, burada kıraat, tefsir, hadis, fıkıh gibi dinî ilimler

[62] İgnaz Goldziher, *Muslim Studies*, ed. S. M. Stern (State University of New York Press Albany, 1971), 2: 44-45.
[63] Goldziher, *Muslim Studies*, 2: 47; Lecker, "Bıographıcal Notes on Ibn Shıhab Al-Zuhrı", 25.
[64] Özkan, *Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi*, 238.
[65] Özkan, *Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi*, 242.
[66] Özkan, "Tedvin Tarihinde Emevî Sarayı ve Zührî'nin Mirasına Bir Örnek: Şuayb b. Ebû Hamza Nüshası", 10.
[67] İbn Hacer el-Askalanî, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Kahire: Daru'l-Kitabi'l-İslami, 1993), 6: 451-452.

dersleri verildiği bilinmektedir.[68] Medrese öncesi eğitim-öğretim faaliyetleri arasında bu önemli bir gelişmedir.

SONUÇ

Emevîler Dönemi, dinî ilimlerin gelişimi açısından önemli gelişmelerin meydana geldiği bir dönem olmuştur. Tefsir, Hadis, Fıkıh ve Akâid gibi ilimler Emevîler zamanında tedvîn faaliyetleri gelişerek müstakil bir ilim dalı haline gelmişlerdir. Bu ilimlerin gelişiminde Emevî halifelerinden bazılarının da önemli katkıları olmuştur. Bu halifeler içerisinde Hişâm b. Abdülmelik ve döneminin önemli bir yeri bulunmaktadır. O, Abdülmelik b. Mervân ve Ömer b. Abdülazîz'in dinî ilimler ve alimlere yönelik olan siyasetini takip etmiştir. Babası Abdülmelik gibi din alimleriyle yakın bir iletişim içerisinde olmuştur. Ömer b. Abdülazîz'in öncü olduğu "ilim" denilen rivayetlerin tedvin ve tasnif edilmesinde kendisine düşen desteği başta Zührî olmak üzere bu alanda çalışan alimlere vermiştir. Buna karşılık, Ömer b. Abdülazîz dışında diğer halifelerin bu noktadaki rolüne ve söz konusu alanla ilişkilerine dair spesifik anlamda yeteri miktarda çalışmanın yapılmadığı görülmektedir. Klasik kaynaklarımızda da eel aldığımız mevzu hakkında tafsilatlı bir okuma yapmamızı sağlayacak bir muhtevaya sahip değildir. Dolayısıyla bu çalışmada elde olan bilgilerle iktifa edilerek bunlar üzerinden bir yorum ve kanaat inşa edilmeye çalışılmıştır. Devlet başkanı olan halifenin ilime ve alime olan en büyük desteği; o alimin rahat şartlar içerisinde ilmî faaliyetlerini sürdürebilmelerine imkan tanımak ve maddi destek sağlamak olmuştur. Halife Hişâm, ilme olan ilgisi, alimlere olan saygısı ve onların çalışmalarına verdiği destek ile hicrî ikinci asırda İslamî İlimler alanında yapılan faaliyetler ve bu ilimlerin gelişiminde müessir kişilerden biri olmuştur.

KAYNAKÇA

Abdurrahman b. Amr. Abdullah b. Safvan en-Nasri. *Tarihu Ebi Zür'a ed-Dimeşki*. Ed. Halil el-Mansur. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyyah, 1996.

Amr, Ali Abdurrahman el-. *Hişam b. Abdülmelik ve'd-Devletü'l-Ümeviyye*. 1992.

Atçeken, İsmail Hakkı. *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.

Atvan, Hüseyin. *el-Ümeviyyûne ve'l-Hilafe*. Darü'l-Ceyl, 1986.

Atvan, Hüseyin. *er-Rivayetü't-Tarihiyye fi Biladi'ş-Şam fi'l-Asri'l-Ümevi*. Beyrut: Daru'l-Ceyl, 1986.

Aycan, İrfan. *Emeviler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı*. Ed. İrfan Aycan. 2.Baskı. Ankara: Otto, 2017.

Belazuri. *el-Ensabu'l-Eşraf*. Ed. Süheyl Zekkar - Riyad Zerkali. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1417.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Ashab-ı Kiram Hakkında Müslmanların Nezih İtikadları; Hz. Muâviye Hakkında Suallere Cevaplar*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2020.

[68] Emin, *Fecru'l-İslam*, 163.

Celaleddin es-Suyuti. *Tarihu'l-Hulefa*. Ed. Kasım Eş-Şemma Er-Rifai - Eş-Şeyh Muhammed El-Osmani. Amman: Daru'l-Erkam, t.y.

Dineveri. *Ahbaru't-Tıval*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyyah, 2012.

Ebu'l-Hasen Ali bin Hüseyin bin Ali el-Mes'udi. *Mürucu'z-Zeheb ve Meadinu'l-Cevher*. Ed. Kemal Hasan Mer'i. 4 Cilt. Sayda-Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2005.

Emin, Ahmed. *Fecru'l-İslam*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyyah, 2009.

Gabrieli, Francesco. "Hishām". *The Encyclopaedia of Islam*. Leiden-London: Brill, 1986.

Goldziher, İgnaz. *Muslim Studies*. Ed. S. M. Stern. 2 Cilt. State University of New York Press Albany, 1971.

Halife b. Hayyât. *İslâm Tarihi'nin En Güvenilir Kaynağı Tarihu Halife b. Hayyât Halife b. Hayyât Tarihi*. Trc. Abdulhalik Bakır. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001.

Hasan, Hasan İbrahim. *Siyasî-Dinî-Sosyal-Kültürel İslam Tarihi*. Trc. İsmail Yiğit - Sadreddin Gümüş - A. Turan Aslan - Yakup Çiçek - Hamdi Aktaş. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1985.

Hizmetli, Mustafa. *İslam tarihi'nin İlk Kaynakları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.

Hizmetli, Sabri. *İslâm Tarihi -İlk Dönem-*. 9. Bs. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.

Horovitz, Josef. *İslami Tarihçiliğin Doğuşu*. Trc. Ramazan Özmen - Ramazan Altınay. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.

İbn Abdirabbih. *el-İkdü'l-Ferid*. Ed. Müfid Muhammed Kamiha. 9 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyyah, 1404.

İbn Hacer el-Askalanî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. Kahire: Daru'l-Kitabi'l-İslami, 1993.

İbn Hallikân. *Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâ-i Ebnâ'iz-Zamân*. Ed. İhsan Abbas. Beyrut: Daru Sâdır, 1978.

İbn Sa'd. *Kitabu't-Tabakati'l-Kebir*. Ed. Ali Muhammed Ömer. Kahire: el-Mektebetü'l-Hanci, 1421.

Kandemir, Yaşar. "Şa'bî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38: 217-218. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Koçyiğit, Talat. "İbn Şihab ez-Zuhri (50-124 H)". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/01 (1973).

Lecker, Michael. "Bıographıcal Notes on Ibn Shıhab Al-Zuhrı". *Journal of Semitic Studies* 41/1 (1996): 21-63.

Öğüt, Salim. "Evzâî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11: 546-548. TDV Yayınları, 1995.

Özcan, Emine Sonnur. *İslâm Tarihyazımında Gerçekçilik ve el-Mes'ûdi*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2014.

Özkan, Halit. "Tedvin Tarihinde Emevî Sarayı ve Zührî'nin Mirasına Bir Örnek: Şuayb b. Ebû Hamza Nüshası". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*. 32 (2012): 1-37.

Özkan, Mustafa. *Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi*. Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.

Özkuyumcu, Nadir. "Hişâm B. Abdülmelik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Sarıçam, İbrahim - Aycan, İrfan. *Emevîler*. 10. Bs. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.

Sezgin, Fuad. *Tarihu't-Turâsi'l-Arabi*. Trc. Mahmud Fehmi Hicazi. 2. Bs. Riyad: Camiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslamiyye, 1991.

Şâhîn, Hâmdî. *Emevîler ve Emevî Devleti; İftiralar Ve Gerçekler*. Trc. Kasıım Koç. İstanbul: Beka Yayınları, 2019.

Ukaylî, Ömer bin Süleyman el-. *Tarihu'd-Devleti'l-Ümeviyye*. 2. Bs. El-Cem'iyyetu't-Tarihiyyeti's-Suûdiyye, 2006.

Vekîl, Muhammed Seyyid el-. *el-Ümeviyyûne beyne'ş-Şarki ve'l-Ğarbi*. 2. Bs, 2 Cilt. Dimeşk: Daru^l-Kalem, 2014.

Watt, W.Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Trc. Ethem Ruhi Fığlalı. 3. Bs. Sarkaç, 2010.

Ya'kubi. *Tarihu'l-Ya'kubi*. Ed. es-Seyyid Muhammed Sadık Bahru'l-Ulûm. 3 Cilt. Necef: el-Mektebetü'l-Haydariyye, 1964.

Zekeriyyâ b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvini. *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*. Beyrut: Daru Sâdır, t.y.